

**КОНКУРЕНЦИЯ НА ПРИТЕЖАТЕЛНОТО
И ВЪЗВРАТНО ПРИТЕЖАТЕЛНОТО МЕСТОИМЕНИЕ
В ПРИЛОЖЕН АСПЕКТ**

Савелина Банова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**COMPETITION BETWEEN POSSESSIVE AND REFLEXIVE-
POSSESSIVE PRONOUNS IN AN APPLIED ASPECT**

Savelina Banova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The Bulgarian normative grammar prescribes an obligatory distinguishing in the use of possessive and reflexive possessive pronouns in third person singular. Language use, however, reveals some descent of the normative rules and adapting to various regulations. The current work analyses the results from an experimental material on competing forms of reflexive possessive pronouns vs. third person singular forms of possessive pronouns.

Key words: possessive pronouns, reflexive possessive pronouns, third person

1. Уводни бележки

В граматичната ни литература въпросът за конкурентната употреба на притежателното и възвратно притежателното местоимение е обстойно разгледан, обърнато е внимание кога и при какви условия е допустимо използването на двата вида местоимения и при какви условия нормата изисква употребата само на единия вид. В езиковата практика обаче се наблюдава отстъпление от „надмощието“ на нормата и „адаптиране“ към различни правила. Трябва да се отбележи, че конкуренцията между двата вида притежателни местоимения е в резултат от разширяващата се употреба на обикновеното възвратно местоимение за сметка на възвратно притежателното местоимение, т.е. тази конкуренция е само в полето на възвратно притежателното местоимение и е свързана със загуба на рефлексивност.

Всъщност, конкуренцията между двата вида притежателни местоимения датира още от старобългарския период. В студията си за употребата на

възвратно притежателното местоимение *свой* Мирчев посочва, че употребата му е спазвана най-последователно само в трето лице единствено и множествено число (Мирчев 1946: 42 и сл., цит по Ницолова 1986: 96).

Дискусията около конкуренцията при употребата на притежателното и възвратно притежателното местоимение показва, че има три аспекта, които би трябвало да се вземат под внимание (вж. Андрейчин 1978, ГСБКЕ 1983, Ницолова 1986, 2008, Пашов 1999, Куцаров 2007 и др.).

1.1. Морфологичен аспект

Общо: притежателното местоимение и възвратно притежателното местоимение имат род, число и могат да се членуват. Те се реализират с три реда форми – пълни нечленувани, пълни членувани и кратки форми.

Различно: обикновеното притежателно местоимение освен за рода и числото на притежавания предмет има форми и за лицето на притежателя, а в трето лице единствено число – и за рода на притежателя: *мой, моя, мое, мои; твой, твоя, твое, твои; негов, негова, негово, негови; неин, нейна, нейно, нейни; наш, наша, наше, наши; ваш, ваша, ваше, ваши; техен, тяхна, тяхно, техни*. Дългите форми на възвратно притежателното местоимение се съгласуват по род и число само с притежавания предмет, т.е. те се менят само по род и число, но не и по лице: *свой, своя, свое, свои*. Кратките форми на обикновеното притежателно местоимение имат лице и число, а в трето лице единствено число – и род (*ми, ти, му, и, ни, ви, им*). При възвратно притежателното местоимение има само една форма, която е неизменяема по лице, род и число (*си*). Броят на формите на притежателното местоимение е 63 (28 нечленувани форми, 28 членувани и 7 клитики). Възвратно притежателното има 9 форми (4 нечленувани, 4 членувани и една клитика). Съотношението е петдесет и шест към осем при дългите форми и седем към една при клитиките.

Според морфологичната си характеристика възвратно притежателното местоимение притежава по-малко граматически значения, съответно по-малко форми, от притежателното местоимение.

1.2. Синтактичен аспект

Общо: и при двата вида притежателни местоимения дългите форми изпълняват функция на съгласувани определения, а кратките форми – на несъгласувани определения. Правилата, според които се употребяват дългите форми и кратките форми, също съвпадат: кратките форми се използват, когато логическото ударение не пада върху посесивното отношение, а дългите – когато пада.

Различно: възвратно притежателното местоимение се използва единствено когато подлогът е притежател, изпълнявайки само атрибутивна функция. Притежателното местоимение се използва във всички други случаи, изразяващи посесивност чрез местоимение – и в атрибутивна, и в предикативна употреба.

Възвратно притежателното местоимение има ограничена синтактична функция.

1.2.1. Конкуренция на двата вида притежателни местоимения на синтактично равнище

В нормативната граматика се задава рамка, допускаща конкуренция между двата вида местоимения, като има известно различие при употребата на дългите и на кратките форми. Ето защо по-долу ще бъдат разгледани поотделно.

1.2.1.1. Дълги форми

В *Граматиката на съвременния български книжовен език* четем: „Пълните форми *свой, своя, свое, свои* се употребяват като съгласувани определения, когато определеният от тях обект принадлежи на глаголното лице. Когато обаче глаголът/сказуемото е в 1 или 2 лице, а определяният обект принадлежи на глаголното лице, допуска се употреба и на обикновено притежателно местоимение. Все пак и в такъв случай се предпочита употребата на възвратно притежателно местоимение“ (ГСБКЕ, т. 2. Морфология 1983: 198).

Както посочва Пашов, в примерите *Той загуби неговата химикалка* и *Той загуби своята химикалка* и двата израза са правилни, но имаме две „трети лица“. Употребата на *неговата* означава, че „някой е загубил химикалката на друг човек, а не *своята* – „писалката е на този, който я е загубил“ (Пашов 1999: 107). Според него „допускането на конкуренция в употребата на възвратно притежателното и обикновеното притежателно местоимение в първо и второ лице е, защото нямаме две „първи“ и две „втори“ лица“ (пак там).

Следователно, задължителната употреба на възвратно притежателното местоимение е ограничена само до третоличните форми.

1.2.1.2. Кратки форми

Клитичните форми са кореферентни с членуваните дълги форми. Книжовната норма е по-различна по отношение на клитиката *си* в сравнение с допустимостта на употреба на дългите форми на притежателните имена – тя предписва задължителната употреба във всички лица и числа, когато определяемият обект принадлежи на глаголното лице, напр. *Аз обичам родината си* (ГСБКЕ, т. 2. Морфология 1983:197). Правило, което практически не се спазва, защото се среща и употреба на притежателните клитични форми, напр. *Аз обичам родината ми*.

1.2.2. Други фактори

В книгата си *Българските местоимения* Р. Ницолова посочва и следните фактори, с които също може да се обясни конкуренцията между възвратно

притежателното местоимение и притежателното местоимение, в резултат на което се ограничава употребата на възвратно притежателното местоимение (Ницолова 1986:101):

- синтактичната функция на притежавания обект (подлог, субект на нелична глаголна форма;
- структурната близост или структурната отдалеченост на притежавания обект от подлога притежател;
- наличието или липсата на други имена или именни съчетания освен подлога, които биха могли да бъдат сметнати за притежател (в този случай, посочва авторката, третоличните притежателни местоимения, които носят информация за рода на притежателя, в много случаи са много по-сигурно средство за правилно насочване към притежателя, отколкото възвратното притежателно местоимение) (цит. лит).

1.3. Семантичен аспект

Общо: притежателното и възвратно притежателното местоимение са семантично означени с основата си. Маркерите за род, число и детерминацията са еднакви и за двата вида местоимения и не добавят нищо ново към семантиката им.

Различно: различieto е свързано с наличието на граматическото значение лице при притежателното местоимение и отсъствието му при възвратно притежателното местоимение. Също така с притежателното местоимение се изразява само посесивност, а с възвратно притежателното местоимение освен посесивност се означава и рефлексивност.

1.3.1. Като семантични фактори, предпоставящи конкуренцията на двата вида притежателни местоимения, Ницолова (Ницолова, цит. лит. 101-2) посочва още:

- семантичната роля на притежателя;
- кореферентност/некореферентност на притежателя с подлога;
- семантиката на обекта на притежанието.

Към тези фактори авторката добавя и посоченото от Балан противопоставяне на двама притежатели.

Като **прагматичен фактор** Ницолова определя явлението „промяна на гледната точка“ в резултат на което се наблюдава замяна на възвратно притежателното местоимение с обикновено в едно изказване (Ницолова 2008: 173-4)

1.4. Конкуренция в употребата на пълните и клитичните форми

Както бе посочено по-горе, в граматичната литература се посочва, че има разделение в употребата на двата вида форми – клитичните се използват, когато логическото ударение не пада върху отношението на посесивност, а пълните

форми – когато е необходимо да се изтъкне отношението на притежание. В езиковата ни практика обаче се наблюдава конкуренция в употребата на двата вида форми, която се изразява в използване на пълните форми, въпреки че логическото ударение не пада върху притежателя (вж. напр. Ницолова 1986: 86 и сл.).

2. Постановка на експеримента

Обект на описание и анализ в настоящата публикация са резултатите от експериментален материал с оглед на конкуренцията в употребата на притежателното и възвратно притежателното местоимение в трето лице единствено и множествено число.

2.1. Изследван материал и изследвани лица

Експерименталният материал е извлечен от писмен тест, който е проведен с 19 студенти от специалността ПУП във факултета по начална и предучилищна педагогика към СУ „Св. Кл. Охридски“. Задачата беше, ако открият грешки в изреченията, да посочат какви са те и да ги поправят. В настоящата публикация се коментира само употребата на двата вида притежателни местоимения, т.е. дали са поправени и как са поправени.

Поради ограничения обем на публикацията тук ще разгледам само две изказвания, в които нормата изисква възвратно притежателно местоимение, но са употребени форми на обикновеното притежателно местоимение. В изказванията са използвани членувани дълги плурални форми на третоличното местоимение (*техния, техните*).

(1) Примери:

1. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените си мускулни сили или силата на **техните** животни.*

2. *Ерусалим е свято място не само за християните, но и за две други групи вярващи хора, които се молят на **техния** Бог – евреи и мюсюлмани.*

3. Описание и анализ

3.1. Да разгледаме първото изречение: 1. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените си мускулни сили или силата на **техните** животни.* В това изказване са употребени едновременно възвратно притежателно местоимение (клитиката *си*) и притежателно местоимение (третоличната плурална форма *техните*), макар че правилото изисква употребата на клитичната форма *си* на възвратно притежателното местоимение и в двете позиции, тъй като подлогът е притежател и логическото ударение не пада върху отношението на посесивност. Следователно се очаква на мястото на дългата форма на притежателното местоимение изследваните лица да употребят кратката рефлексивна форма.

В първата посесивна конструкция клитичната форма *си* на възвратно притежателното местоимение е употребена според правилото на нормативната граматика, тъй като подлогът е притежател: *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените си мускулни сили.*

Във втората посесивна конструкция подлогът е в единствено число, а притежателното местоимение *техните* е в множествено число и отношението на посесивност не би трябвало да е между тях, тъй като не отговаря на синтактичните правила за съгласуване: *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки силата на **техните** животни.*

От тестовите работи бяха извлечени пет варианта.

1. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените си мускулни сили или силата на **техните** животни.*

1.а. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените **си** мускулни сили или силата на **своите** животни.* (12 изсл. лица)

1.б. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените **си** мускулни сили или силата на **неговите** животни.* (3 изсл. лица)

1.в. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените **си** мускулни сили или силата на животните **си**.* (2 изсл. лица)

1.г. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените **си** мускулни сили или силата на животни.* (1 изсл. лице)

1.д. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените **си** мускулни сили или силата на **техните** животни.* (1 изсл. лице)

Важно е да се отбележи, че в нито един от вариантите не се наблюдава замяна на възвратно притежателната клитика *си* – нито с притежателно местоимение, нито с дълга форма на възвратното местоимение.

В 18 от тестовите притежателната местоименна форма *техните* е коригирана, като е запазена само от едно от анкетираните лица.

В първия вариант (1.а.) местоимението *техните* е заменено със *своите* от 12 изследвани лица/респонденти. Тази употреба отговаря на изискванията на нормативното правило, предписващо употребата на възвратно притежателно местоимение, когато подлогът е притежател. Така в двете посесивни конструкции се употребяват форми на възвратно притежателното местоимение – *си* и *своите*.

Във вариант (1.б.) формата на обикновеното притежателно местоимение за множествено число *техните* е заменена с третоличната форма за мъжки род на обикновеното притежателно местоимение *неговите* от трима респонденти, т.е. притежателното местоимение е съгласувано по род и число с притежателя (подлога). Както бе отбелязано по-горе, сред факторите, които могат да бъдат предпоставка за едновременно употреба на двата вида притежателни местоимения, Ницолова посочва и явлението от лингвистиката на

текста „гледна точка на говорещия спрямо предаваното съобщение“ (Ницолова 1986: 102). Такова явление се наблюдава в коментирания вариант (1.б.) – използване едновременно на двата вида притежателни местоимения, макар че нормата предписва употребата само на рефлексивното местоимение.

Само две от изследваните лица са използвали кратката форма на възвратно притежателното местоимение *си*, което трябва да се употреби според нормативното изискване – във вариант (1.в.).

В четвъртия вариант не е употребено притежателно местоимение (*техните* е зачеркнато от един респондент). В петия вариант *техните* е запазено от едно от изследваните лица. Обяснението за тази употреба, според мене, би могло да бъде в резултат от влияние на извънезикови фактори като умора, разсеяност и др.

3.2. Да разгледаме второто изказване: *2. Ерусалим е свято място не само за християните, но и за две други групи вярващи хора, които се молят на техния Бог – евреи и мюсюлмани*. Това изказване има следната синтактична характеристика: притежателят не е кореферентен с подлога в главното изречение, а с второстепенна част (със субекта на второстепенен предикат в семантичната структура на изречението). От тестовите бяха извлечени три варианта:

2.а. Ерусалим е свято място не само за християните, но и за две други групи вярващи хора, които се молят на своя Бог – евреи и мюсюлмани. (10 изсл. лица)

2.б. Ерусалим е свято място не само за християните, но и за две други групи вярващи хора, които се молят на техния Бог – евреи и мюсюлмани. (8 изсл. лица)

2.в. Ерусалим е свято място не само за християните, но и за две други групи вярващи хора, които се молят на техните Богове – евреите и мюсюлманите. (1 изсл. лице)

В първия вариант (1.а.) притежателното местоимение *техния* е заменено с възвратното местоимение *своя*, което е според изискването на нормата, от десет изследвани лица. Във варианта (2.б.) осем от изследваните лица са преценили, че употребата на обикновеното притежателно местоимение е правилна. Вероятно обяснение за това може да бъде посочената по-горе синтактична характеристика. Едно от изследваните лица е запазило третоличната притежателна форма, като е заменило единствено с множествено число, с което вероятно иска да подчертае, че двете групи се различават по вярата си (2.в.).

4. Изводи

Данните от анализирания материал дават възможност да се направят следните изводи:

1. Когато е употребено рефлексивно притежателно местоимение, не се наблюдава замяна с притежателно местоимение (вж. пр. 1.).

2. Конкуренция в употребата се наблюдава, когато трябва да се прецени дали употребеното третолично притежателно местоимение вместо възвратно притежателно местоимение е правилно. Повече от половината изследвани лица са заменили нерелексивната форма с релексивна (12 от първия пример и 10 от втория). Останалата част изследвани лица са приели за правилна употребата на притежателното местоимение (6 от първия пример и 9 от втория). Следователно, в тяхната реч се наблюдава „отстъпление“ на формите на възвратно притежателното местоимение и замяната им с третоличните родови форми на притежателното местоимение.

3. Макар че в пример (1) логическото ударение не пада върху притежателното местоимение, повечето изследвани лица не са заменили пълната форма с кратка: вероятно този фактор не е определящ за тях.

5. Заключение

Данните от изследвания материал са в подкрепа на тезата за употреба и на третоличните форми на притежателното местоимение вместо формите на възвратно притежателното местоимение. Те показват, че в конкуренцията между притежателното и възвратно притежателното местоимение участват всички форми на притежателното местоимение, а не само за първо и второ лице. Явлението е резултат от разширяващата се синтактична употреба на притежателното местоимение.

Библиография

- Андрейчин 1978:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство, 1978.
- ГСБКЕ т. 2. Морфология 1993:** Граматика на съвременния български книжовен език, том 2. Морфология. София: БАН, 1993.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език: Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Мирчев 1946:** Мирчев, К. Употреба на възвратно притежателно местоимение *свой* в старо- и новобългарски език. *Годишник на Софийски университет, Историко-филологически факултет*, т. XLII, 1945-46, 3-59 (цит. по Ницолова 1986).
- Ницолова 1986:** Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София: Наука и изкуство, 1986.
- Ницолова 2009:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009.
- Пашов 1999:** Пашов, П. *Българска граматика*. София: ИК „Хермес“, 1999.